

A TISZATÁJ DIÁKMELLÉKLETE

1998. MÁRCIUS

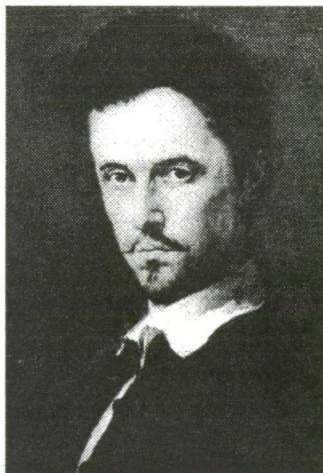
51. SZÁM

HÁSZ-FEHÉR KATALIN

Az apostol körül

Az *apostol* sorsa a Petőfi-szövegek nagy részének utóéletével ellentétes: miközben a szabadságharc utáni évtizedek során Petőfi kultikus recepciója nagyrészt végbement, elsimultak és kiegyenlítődték az 1840-es években még oly gyakori fenntartások költészetével szemben, *Az apostol*nak az életműbe való beillesztése nehézségekbe ütközött.¹ Az irodalomtörténeti munka, bármennyire is a mű kanonizációjára összpontosult, nem találta azokat az etikai, eszmei és esztétikai támpontokat, amelyek alapján a feladat megoldható lett volna. A költemény eszmeiségétől Arany János is idegenkedett,² erkölcsiségét – Névy Lászlótól Horváth Jánosig – szinte mindannyian kifogásolták, Szilvesztert őrvjögőnek, vadnak, erkölcsi bénaságban szenvedő proletárnak látták, magát a szöveget pedig az irányköltészet elfajzott változatának tekintették, amely a szépség legtágabb határain is kívül esik.³ A művet lélektani alapokból kiindulva, az életrajzi vonatkozások (a szabadszállási követválasztási kudarc) kiemelésével is legfeljebb csak besorolni lehetett a Petőfi-életműbe, beilleszteni nem.

Az 1950-es évek elején Tamás Anna *Apostol*-tanulmánya nyomán keletkezik kisebb eszmei vita a mű értelmezése körül⁴, s ezzel indul meg Petőfi szövegének ideológiai recepciója és rehabilitációja, ugyanakkor azonban a Petőfi-féle baloldaliság filológiai és háttértörténeti háttérének a feltérképezése is. Forgács László *Ünnep után* címmel 1960-ban monográfiát szentel a kérdésnek, részletesen tárgyalva a Márciusi Ifjaknak, a Tízek Társaságának eszmetörténeti orientációit, és ugyancsak az 1960-as és 70-es években sorra jelennek meg Lukácsy Sándor hasonló kérdéseket vizsgáló tanulmányai.

PETŐFI SÁNDOR
(1823–1849)

Az apostol az utolsó, az epikus műfajban pedig az egyetlen olyan mű Petőfi költészetében, amelyben a szociális respublika eszméje és a népvézéri szerep közvetlenül tematizálódik. Értelmezésének és értékelésének ellentmondásai is főképpen ebből a két tényezőtől erednek.

A forrás- és eszmetörténeti szempontok mögött azonban változatlanul tovább éltek az esztétikai kételyek. Kása Péter 1973-ban *Az apostol* poétikai-szerkezeti sajátosságait vizsgálja, s a 17. fejezet utáni esztétikai visszaesést keletkezéstörténeti indokokkal magyarázza (szerinte Petőfi az utolsó három fejezetet szeptemberben írta hozzá az egyébként kész műhöz)⁵. Lukácsy Sándor ugyanebben az évben a szegedi egyetem Petőfi-ünnepségén mondott beszédében „restelli idézni” Péterfy Jenőt, aki fanatikus dühöngőnek nevezi e költeményben Petőfit, majd egy évvel később, 1974-ben *Az apostol*t a *Csongor és Tündével*, *A karthausival*, a *Gondolatok a könyvtárban*, a *Világosságot!* című versekkel és *Az ember tragédiájával* együtt azon alkotások közé sorolja, melyek a 19. század első évtizedében világirodalmi szinten korszerűnek tekinthetők.⁶ Ugyancsak a Petőfi-évfordulóra készült el Zentai Mária műelemzésének első változata a költemény fény-árny motívumairól. E lényegében csak a szövegre figyelő, strukturalista alapállású vizsgálódás azért olyan fontos *Az apostol* recepciótörténetében, mert az egyetlen, amely a műnek nem a töréspontjait, hanem a belső egységét mutatta meg.⁷

Zentai Mária tanulmánya azonban csak felerősítette a kérdést, hogy ezen az egyetlen megközelítésmódon túlmenően miért bomlik meg azonnal a belső egyensúly, vagyis miért tűnik a mű ellentmondásosnak és következetlennek akkor, ha bármiféle más – műfaji, életrajzi, etikai stb. – szempont is bekerül az elemzésbe.

Coriolanus a tarpéi sziklán – a két „száműzetés” története

Egyetlen tanulmányíró sem feleli el megemlíteni, hogy *Az apostol* keletkezésébe mennyire belejátszottak a kudarccal végződő szabadszállási követválasztás lélektani következményei, ugyanakkor azonban nem szokott részleteződni ez a problémakör, mintha az életrajzi mozzanat és a mű közé gondtalanul odailleszhető lenne az egyenlőségjel. Szabadszállásnak kétségtelenül köze van *Az apostol*hoz, de egyrészt az elemzetteknel sokkal mélyebb és bonyolultabb hatásmechanizmus folytán, másrészt viszont nem tekinthető *Az apostol* egyedüli ihletőjének.

Mezősi Károly tanulmánya nyomán részleteiben is ismeretes Petőfi 1848 júniusában történő követjelölti fellépése.⁸ A választás napja június 15-ére esett, Petőfi azonban kétszer is leutazott előtte Kunszentmiklóásra. Először június 7-én és 8-án tartózkodott ott, másodsor pedig 11-én utazott vissza választókerületébe a Zoltán fiukkal várandós Szendrey Júliával együtt. A két út közötti napokban azonban Petőfi ellenfelének, a református pap Nagy Károly nevű fiának hívei olyan rágalmakat terjesztettek a költőről, hogy „republikánus”, hogy „ orosz kém”, aki a tót királyt akarja visszahozni a trónra, és bár a kunszentmiklósi nép nagy része állítólag az ő oldalán maradt⁹, Petőfinek, Júliával együtt mégis titokban és sebtében kellett távoznia a lerészegített választók fenyegetései elől.

Petőfi első ott-tartózkodása idején röplapon osztotta szét a nép között választási beszédét. E szöveg kétszeresen is fontos *Az apostol* szempontjából: tartalmazza azt a mondatot, amely majd szó szerint is elhangzik a későbbi műben („*Nem ismerem magamnál se kisebbet, se nagyobbat*”), és amely – mint arra az elemzők többsége felfigyel – közvetlenül valószínűsítheti a szabadszállási eseményeknek *Az apostol*l való összefüggését.

A másik vonatkozás rejtettebb és közvetettebb, de ugyancsak hozzátartozik nemcsak a mű keletkezési körülményeihez, hanem Petőfi egész szabadszállási magatartá-

sának a stílusához is. 1848 januárjában a *Pesti Divatlap*, a *Honderű* és az *Életképek* arról ad hírt, hogy Petőfi és Vörösmarty szövetkeztek Shakespeare fordítására, hogy Vörösmarty a *Caesart* már lefordította, s most a *Lear király* várható tőle, Petőfi pedig a *Coriolanuson* dolgozik.¹⁰ Az *Életképek* február 27-én mutatványt közöl a szövegből, a teljes mű pedig a hirdetések szerint május 10-e körül jelenik meg, egy hónappal a szabadszállási követválasztás előtt. A Shakespeare-fordítások tervét, melyben Vörösmartyn kívül egyébként Arany János szintén részt vett, Petőfi állította össze, és ő határozta meg azt is, hogy melyik művet ki fordítsa közülük.¹¹ Ha figyelembe vesszük azt, hogy a *Coriolanus* Egressy Gábor és Dobrossy István korábbi átültetése alapján 1842-től már sikerrel szerepel a Nemzeti Színház műsorán és a korszak politikai darabként értelmezte, akkor érthető, hogy Petőfi maga vállalja az új fordítás elkészítését.

Shakespeare, akárcsak a forrásának tekintett Plutarkhosz, ellentmondásos személyiségnek látja Coriolanust, Róma egyik legnagyobb hadvezérét, akinek ereje és harci képességei szinte emberfeletti (egymagában, sereg nélkül veszi be például a volszkok Corioli nevű városát, innen kapja nevét). Az értelmezésbeli különbség azonban e két szerző között is észlelhető: Plutarkhosz, minden hőstette ellenére is gonosznak, ellenszenves jellemnek és hazaárulónak nevezi hőstét, akinek egyetlen erénye puritanizmusa és becsületessége a volszkokkal szemben.¹² Shakespeare lélektani szempontból árnyaltabban kezeli Coriolanus alakját, és kezdettől fogva utal annak nemcsak *rendkívüli*, hanem *rendellenes* jellemére is. A család női tagjainak jelenetében például (I. felv. 3. szín) Coriolanus kisfiát abban látják atyjához hasonlónak, hogy „*Jobban szereti a kardokat nézni s dobszót hallgatni, mint tanítójára figyelni*”. Valeria elmeséli, hogy megfigyelte a kisfiút, amint egy pillangó után szaladt: „*...midőn megfogta, ismét el hagyta röpdülni, s ismét utána; elesett, fölugrott, s újra elfogta. Elesése hozta-e dühbe vagy mi, de fogait csikorgatta, s széttépte a pillangót. Amint mondom, egészen széttépte.*”¹³

Az ókori ideál szerint a hősök és hadvezérek legfontosabb adottsága a helyzetmegítélési képesség és a körülményekhez való alkalmazkodás.¹⁴ Ezzel szemben Coriolanus végsőkig kemény jellege – alkalmazkodóképtelen természete – a csaták után, a polgári életbe való beilleszkedés idején mutatkozik meg, amikor arra kell kérnie a római polgárokat, hogy adják rá voksukat. A nép szavazata a római szokásjog szerint elkerülhetetlen a szenátusba való bekerüléshez. Coriolanus azonban henye csőcseléknek tekinti a polgárságot, amely harcok helyett otthon ül, s így nehezebbre esik még a hozzájuk intézett szavait is megfékeznie. Indulatosságát használják ki ellenségei, akiknek sikerül elérni, hogy Coriolanust hazaárulóként a tarpéi szikláról leversék. Az ítélet Coriolanus barátainak köszönhetően száműzetéssé változik, mire ő átáll a volszkok táborába, és segítségükkel végigpusztítja Itáliát. Róma csak anyja és felesége könyörgésére menekül meg haragjától. A Coriolanust hazafiként pártfogoló és hazaárulóként elítélő tábor között az egyetlen ellenfelén, hogy befogadja táborába, sőt, a hadvezetést is egészen rá bízta, mert tudja, hogy Coriolanus „*Érdeme szélsőségekre fül...*”, és egyoldalú erényei önmagukban hordozzák végétüket.

A reformkori interpretáció azonban nem a plutarkhoszi vagy az aufidiusi (shakespeare-i) szemszögből ítélte meg Coriolanus alakját. Bajza József 1833-as tanulmányában a római hőst a tribunosok cselzövéseinek áldozataként mutatja be, és ő utal arra is, hogy a darab politikai aktualizáltságának köszönhetően aratott sikert a Nemzeti Színházban. Az 1843. január 19-i előadás kapcsán megjelent kritikájában Bajza még egyszer összefoglalja a római hősről alkotott képét, annak hibáira is célozva, de inkább

erkölcsi nagyságát, rendkívüliségét kiemelve: „Coriolán egyike volt a legnagyobb szerű római jellemeknek, kiket Plutarch előnkbe állíta, sok ragyogó tulajdonokkal, de nem minden gyarlóság nélkül. Ő hős volt és szónok, és mindkettő kitűnő; heves, kitörő, indulatait fékezni nem bíró, szóvitáiban éles, kíméletlen, de kevély minden öntudatával szellemi és hősi felsőségének, s rendkívül büszke, kivált patriciusi származására, s e büszkeség s szellemi felsőség kezeskednek előttünk lélektanilag, hogy ő hozzá semmi közönséges, mindennapi, kisszerű nem férhetnek...”¹⁵ A férfias, megalkuvásra képtelen jellemet idealizáló reformkori gondolkodásban és a francia forradalmi mitológián nevelkedő nemzedék erkölcsi tisztaságézményében (Robespierre „a Megvesztegethetetlenek” – L’ Incorruptible-nek nevezte magát) nem maradt hely a vaskövetkezetesség iránti kételynek, a jellem-szilárdság esetleges rendellenességének és immoralitásának, melyet Shakespeare a coriolanus-i lelkialkatban érzékelt.

Szigethy Gábor a *Shakespeare-t olvasó Petőfi* című monográfiájában a fordításbeli sajátosságok alapján kimutatja azokat a részeket, ahol Petőfi az angol és német szöveget rájáltatja a magyar társadalmi környezetre, de azokat a mozzanatokot is meglátja, amelyek Petőfi szabadszállási történetében a Shakespeare-hős szerepére emlékeztetnek.¹⁶ Petőfi, a coriolanus-i jellem-szilárdság ideáljától vezérelve, nem hízeleg választási beszédében a népnek: talpnyalóknak és gyáváknak nevezi őket, akik csupán a márciusi forradalom által lettek méltók az „ember” névre: „Március 15-éig az egész Magyarország nagyon szolgálékü, kutyaalázatosságu ország volt és ti ebben a virtusban közelebb álltatok az elsőkhöz, mint az utolsókhöz...” – írja nyomtatott proklamációjában. Ez a hangnem azonban, mint azt Mezősi Károly is feltételezi, bármennyire a múltra vonatkozott, nem valószínű, hogy rokonszenvet ébresztett a választók körében. Akárcsak Coriolanusnak, Petőfinek is a gyöngéit, sebezhető pontjait használja ki az ellenpárt: az öreg Petrovics múltját emlegetik (aki kocsmárosként tiltott italmérésért állította bíróság elé versenytársait), saját politikai nézeteit („republikanizmusát”), türelmetlen természetét fordítják a költő ellen (nem várja meg, hogy a nemzetőrök megérkezzenek a városházára és biztosítsák a rendet, hanem egyedül megy oda a választás napján), s a száműzetés is hasonló módon történik, mint a római hős esetében.

Petőfi szabadszállási „száműzetése” azonban csak egy rákövetkező felvonása a korábbi eseményeknek, végpontja egy olyan folyamatnak, amely még március végén elkezdődött, és amely magát Petőfit is a Coriolanus-sorsra emlékezteti. Március végén a pesti forradalmat, több nyomtatvány szerint is, bevégeztnek tekintik. Március 30-án megjelenik Kléh Istvánnak *A Pesti Forradalom Története 1848-ban* című írása, ugyan-ezen a napon a *Hazánk* című folyóirat szintén múltbeli eseményként szól a tüntetésekről: „Mozgalmaink vezetői voltak...” (kiem. HFK.)¹⁷ Az *Életképek* április 23-i számában a rozsnóyi népünnepeyről szóló beszámolóban Petőfiről úgy emlékezik meg a tudósító, mint aki egyik fő tényezője volt a „szabadság minden vér nélkül kivívott örök emlékezetű diadalának”¹⁸, de vér nélkül bevégezt forradalomról beszél Jókai Mór, Egressy Gábor, Zerffi Gusztáv és Birányi Ákos is¹⁹. Ezzel szemben Petőfi, ugyan-ebben az időszakban (március 28.), *A királyokhoz* címmel, röplapon terjeszti első republikánus versét, népgyűléseket szervez, április elsején a pesti tömeggel a nemzeti színek helyett feltűzeti a vérvörös kokárdát (melyet azonban azok „bölc tanácsra” csakhamar letéptek), május elsején kiadja a *Lapok Petőfi Sándor naplójából* című forradalmi jegyzeteit, május 12-én, két nappal a Lederer Ignác katonai parancsnoknak macskazenét adó ifjúság megtámadtatása után a minisztérium ellen tüntet. Ekkor hangzik el közismert mondata: „A kutyámat sem bíznám illy minisztériumra...”²⁰

Petőfi republikánus tevékenysége azonban már nem a közvéleménnyel való teljes összhangban történik. A *Nemzeti dal* folytatódó diadalútján még csak egy-egy disszonáns, komikus vagy groteszk hang csúszik a nemzeti egység harmóniájába: április 7-én például a *Mult és Jelen* című lap arról tudósít, hogy a népgyűlés résztvevői nem találták elég lelkesítőnek a Marseillaise és a *Nemzeti dal* refrénjét, de amikor a Károly Ferdinánd cs. kir. ezrede a Tolnai lakodalmast kezdte húzni, tapsvihar keletkezett.²¹ Petőfi republikánizmusára ezzel szemben egyre több elégedetlen, bíráló, a következményekre intő reakció érkezik. Mező Dániel ellenverse (*Honfi szózat*, ápr. 23.) az első a sorban, majd egymás után jelennek meg a hasonló jellegű verses és prózai szövegek. Június 3-án például a *Képes Ujság* arról tudósít, hogy megbotránkoztatta a vidékieket a pesti ifjúság magatartása, amellyel a minisztérium ügyébe vág, mert „*mióta és micsoda hatóságot gyakorol az ifjuság Pesten?*”²² Az április végén névtelenül megjelent *F***** király Petőfi S-hoz* című vers szerzője pedig egyenesen visszaszállítja a coriolanusi demagógok szerepét Petőfi fejére, aki ártatlan, büntelen király ellen lázítja megtévesztő módon a népet („*Boldog leendő végső haláltusában/ Az öszveroskadt büntelen király*”)²³.

Petőfi – követválasztási terveivel egyidőben – 1848. május 27-én az *Életképekben* próbálja szelídíteni az ellene indított hadjáratot: „*Tény, hogy még a marciusi napokban is a magyar nemzet egyik kedvence voltam... néhány hét, s ime egyike vagyok a leggyűlöltebb embereknek...*” Indulatosságával és hazaszeretetével magyarázza a minisztérium elleni kifakadását, a republikánus eszméket pedig, mint mondja, jelen pillanatban ő maga is megvalósíthatatlannak látja: „*... a monarchiának van még jövődjője nálunk, sőt mostanában elkerülhetetlen szükségünk van rá, ezért nem kiáltottam [!] ki a respublicát, nem lázítottam (mint rámfogják), csak megpendítettem az eszmét, hogy szokjunk hozzá.*”²⁴

A népszerűség – így utal vissza Petőfi a coriolanusi motívumra – „*a tarpeji szikla, mellynek tetejére nem azért viszik föl az embert, hogy ott a magasban uralkodjék, hanem hogy lehajítsák...*” Petőfi azonban ebben az esetben nem a tragikus hős sorsát szánja magának, hanem éppen összeszedettségére, helyzetmegítélő képességére hivatkozik az ókori vezérekhez hasonlóan, akik a cél érdekében kötelességüknek tartották az életben maradást. „*Tudtam én ezt – írja –, mielőtt ama szikla tetejére ért velem az ujjongó sokaság, nem részegített meg a rám dobott koszorúk illata; ébren és teljes lélekjelenléttel vártam a letaszítás pillanatát, és ennek köszönhetem, hogy nem a fejemre, hanem talpra estem.*”

A kétféle sorsváltozatból azonban kétségtelenül az előző, az életutat visszamenőleg hitelesítő és az igazságot az ő oldalára állító mártírhálál az értékesebb a számára: „*Egyet sajnállok, megvallom. Ha már kedvetek jött engemet lelökni, miért nem löktetek oroszlanok barlangjába? hadd szaggattak volna szét e vad, de nemes állatok!... Istenemre, hamár bűnös vagyok, inkább érdemeltem a vérpadot, mint azt, hogy haszontalan, rongyos-lelkű fickók hizlalják rajtam piszkos nyelvöket...*” A talpraesettség, a leleményesség a mártírsorssal szemben csupán túlélési technikának, a célba érés kerülő útjának számít. Az országgyűlési követválasztás ezért lehetőségként kínálkozott Petőfi számára, hogy ebből a szabadszállásit megelőző száműzetéséből visszatérjen, és népszerű szerepét éppúgy, mint népköltői státuszát a „piszkos nyelvek” ellenében, a fennálló törvényes rend keretein belül legalizálja. Egy követi státus úgy adta volna vissza eredeti életterét, úgy állította volna vissza tekintélyét és népszerűségét, hogy egyúttal törvényesítette volna is azt.

A népvézéri és a népköltői szerep mitikus vonásai

A hírlapi tudósítások arról tanúskodnak, hogy a márciusi események résztvevőit nemegyszer mitikus előképek ihletik, melyek részben a francia forradalom modell-szerűvé vált ideáljából, részben pedig a bibliai teremtéstörténetből erednek. A kortársak is úgy látták, hogy a pesti megmozdulások a francia mintára emlékeztetnek, de attól eltérően itt mégsem vérözönnel járó harcokról van szó, hanem békés *kinyilatkoztatásról*, vagyis a Szónak a forradalmáról, az Igének és a teremtésnek a biblikus azonosságáról. A kimondott vagy leírt szó a pesti forradalom napjaiban valóban magával az átalakított valósággal lesz azonos: a kihirdetett sajtószabadság magával a sajtószabadsággal, a cenzúra tagadása magával a cenzori hivatal eltörlésével, a kikiáltott szabadság magával a kivívott szabadsággal.

Az eseményekkel egyidőben kialakul azoknak másodlagos mitologizációja és allegorizációja is: szimbolikus gesztusok, festett allegóriák, képzeletben megidézett nagyszerű jelenetek kísérik végig a történeteket. Irinyi József a zuhógó esőben szabad ég alatt mutatta be a forradalom kitörése óta elsőként született csecsemőt, akire „*égből látszott ...szállani a keresztelés vize*”²⁵, március 26-án pedig „*egy nagy és igen diszes allegorikai kép készül, mely Petőfi Nemzeti dala minden szakát mintegy megtestesítve jelképezi.*” Petőfi egyénisége ebben a mitologikus légkörben szinte földöntúli vonásokat nyer. Képe ott áll kivilágítva Emich Gusztáv könyvkereskedése fölött a „Szabadság, egyenlőség, egyetértés” felirattal, Egressy Gábor pedig így rögzíti alakját a Nemzeti Múzeum előtt: „*... Ekkor Petőfi fölemelkedik, mint egy túlvilági alak, mint egy megtestesült népszenvedés, mint egy ezeréves tantalusi szomjúság, – mint végítélet halálangyala. Elüvölti Nemzeti dalát...*”

Petőfi szavára tömegek gyűlnek össze, ujjukat fölemelve esküsznek a szabadságra, ha békét parancsol, a tömeg békében marad, ha lelkesíteni akar, a tömeg zúg. „*Petőfi feláll a kapu szegletkövére – így írja le március 26-án az Életképek a 12 pont kinyomtatásának történetét – s így szól: most egy bizottmány bemegy a műhelybe, a program kinyomtatását eszközölni, mindjár visszatérünk az eredménnyel, addig legyünk itt kinn békével...*” Petőfi indítványára utcaneveket változtatnak meg, mint erről a Pesti Hírlap március 18-án tudósít: „*a mártius 15-i események emlékeül a hatvani-utca ezentul 'Szabad-Sajtó utca', az egyetem előtti tér: '15-dik mártius tere', a Városház tere pedig: 'Szabadság tér' nevet viselend.*” De az új teremtés nem csak utcanevekre terjed ki, a forradalmi változások egy egész világrend helyébe kívánnak lépni: „*Petőfi Fölkivánja Pozsonba üzentetni; a tizparancsolatnak valamely pontját ezen módosítással hirdessék ki: Tiszteljed a jogegyenlőséget, hogy hosszú életü lehess a földön.*” A forradalom teremtésmitológiai párhuzamaira utal Garay János a *Petőfi Sándor emlékkönyvébe* című versében: „*E szent, e nagy napon, mellyen végtére/ Megtestesül a kimondott ige...*”, és a pusztá szavakkal elért, 24 óra alatt végbevitt átalakulást csodálja Helmecczy Mihály is a *Társalkodóban*: „*Még tegnap reggel illyenkor nem reméltük e nagy eredményeket...*”²⁶

1. „...lelkem istene pedig a szabadság...”

Petőfi vezérszerepét illetően a reakciók két csoportja különíthető el. Kovács Lajos, Petőfi barátja Széchenyi Istvánnak március 20-án a következő tudósítást küldi a pesti eseményekről: „*Nincs itt mitől félni, mozgásba minden város, nagyobb helység az ország-*

ban, de még csak pálcát sem visz senki magával... Petőfi előtt emeljük kalapunkat, ez egyik legnagyobbserű embere az országnak. Amily varázserőt fejtett ki az izgalom előteremtésében s áthatott verseivel, szónoklataival mindent, úgy uralkodik most a rend felett... most ura a rendnek, mint előbb az izgalomnak..."²⁷ Mások a hatalom megoszlását érzékelik a márciusi események kapcsán, mint arról gr. Kemény Dénesnek gr. Teleki Lászlóhoz írt levele tanúskodik: „Magyarországon jelenleg, amint tetteleg van, két hatalom uralkodik: Egyik áll Posenban... A másik Pesten...” Jósika Samu báró Teleki Józsefhez írt levelében élesebben fogalmaz: „Az ellenzéki kör: Petőfy, Irányi és Irinyi és Vasvári Dictaturájok alatt már Batthányinak fejére nőttek, és a leg nagyobb terrorismust gyakorolják, – a Rendek által el fogadott sajtó törvényeket el égették – a környékbeli parasztságot lázíttyák etc...”²⁸ Ebben a szellemben teszi fel a kérdést a névtelen vidéki felszólaló is a *Képes Ujság* idézett, június 3-i számában: „...mióta és micsoda hatóságot gyakorol az ifjuság Pesten?”

Ez utóbbi vélemények hirdetői a pesti ifjuság és Petőfi szereplésének a jogcímére kérdeznek rá, a törvény általi felkentséget kéri tőlük számon, melynek eltörléséhez egyelőre kevésnek mutatkozott a kimondott Ige hatalma. Petőfi azonban egészen más, a tényleges hatalomnál magasabb eszmékre hivatkozik, melyeket a vallási képrendszer szerint a szabadság istenségének, a történeti eseményekre utalva francia forradalomnak, eszmetörténeti oldalról emlegetve pedig világszellemnek, történeti szükségserűségnek nevez. E fogalmakat forrástörténeti szempontból Lukácsy Sándor több tanulmányában kötötte hozzá Buonarrotti, Babeuf és Louis Blanc szociális respublikájához, az „egyenlőségi kommunizmust”, „közös boldogságot” hirdető irányzathoz²⁹, a fenti gondolatmenet folytatásához azonban a szabadságeszme mitológiai, allegóriai és metaforikus megjelenítései lesznek fontosabbak.

A *Lapok Petőfi Sándor Naplójából* című feljegyzéssorozatában Petőfi képrendszere egyetlen központi motívumban, a szabadság istensége által létrehozott új vallásban összpontosul. „Évek óta csaknem kirekesztőleges olvasmányom, reggeli és esteli imádságom, mindennapi kenyerem a franczia forradalmak története, a világnak ez az új evangyelioma, mellyben az emberiség második megváltója, a szabadság hirdeti igéit...” Március 15-e előtti önmagát ez új megváltó prófétájának látja, aki jóstehetségével megjövendölte, hogy „Európa naponként közeledik egy nagyszerű, erőszakos megrázkodáshoz”, de az olaszországi, majd párizsi forradalom híret, „égve, mint egy lángoszlop”, már a szabadság istenség földi megtestesítőjeként, a nép vezéréként fogadja. Vezérszerepének hitelét visszamenőlegesen egész addigi életével és költészetével igazolja. „Lehetnek éke-sebb, nagyobbserű lantok és tollak, mint az enyém, de szeplőtelenebbek nincsenek, mert soha lantomnak egyetlen hangját, tollamnak egy vonását sem adtam bérbe senkinek; énekeltem és irtam azt, a mire lelkem istene ösztönzött, lelkem istene pedig a szabadság...” Ugyanezt a vallási eredetű képrendszert folytatja a világszellemről szóló elmélkedésében is: „A monarchia emberei nem hiszik vagy gátolni akarják a világszellem fejlődését, haladását, s ez istentagadás. Én ellenben hiszem, hogy fejlődik a világszellem...leborulok méltóságos színe előtt, fölkelek megáldva, bele fogózom szent palástjába és követem dicsőséges nyomdokát.”³⁰

A szabadságeszmének e mitologikus-allegorikus megjelenítése a keresztény vallási motívumokkal több ponton érintkezik, de tartalmában azokkal ellentétes. Míg a monarchia: a királyi és a törvényes rend a keresztény istenségtől eredezteti hatalmát (Petőfi szó szerint utal is erre, amikor „ő császári királyi apostoli fölsége” névvel illeti a királyt), a szabadság istensége olyan értékeket biztosít az ember számára, amelyeket amaz már nem tartalmaz: az erkölcsi tisztaságot, a humanizmust és jogegyenlőséget.

„... a respublicának nem az a fő jelszava, hogy 'le a királlyal!' hanem 'a tiszta erkölcs!' Nem a széttört korona, hanem a megvesztegethetetlen jellem, szilárd becsületesség a respublica alapja... Republicanus vagyok vallásosságból is...” Petőfi képrendszerében közvetetten, a keresztény vallásra hivatkozó törvények hamissá nyilvánításán keresztül válik maga a keresztény rend és a keresztény isten is egy idejétmúlt, igazságtalanul berendezett világ pártfogójává. A „királygyilkos” versek ezért a francia forradalomra való emlékeztetésen és a konkrét cselekvésre való felhíváson túl szimbolikus értékűek is: a királynak, mint a régi rend és régi vallás felkentjének a száműzése vagy kivégzése azonos értékű lesz magának a régi rendnek és a régi vallásnak a semmissé nyilvánításával. A republikánus forradalom nem csak az embereknek, hanem a mítosz szintjén az istenségeknek a harca egymással. Petőfi vérözönt hirdető apokalipszis-képei is innen értelmezhetők: a teljes pusztulást, a „végső forradalmat” követő új korszak egyúttal a földi hatalmakat szentesítő istenek helycseréjét jelenti: „Ha majd a szabadság közösen elfogadott istenség lesz (és maholnap az lesz) oda állanak a nemzetek oltára elébe, hogy az áldást elfogadják tőle, ott fognak állani hófehér ruhában...”³¹

A keresztény istennel ellentétben azonban, aki önálló, ön maga által betöltött szubjektummal rendelkezik, ezenfelül pedig egy egész világrend épül rá, a szabadság „isten-sége” – az allegóriai ábrázolások ellenére – eszme, melynek megtestesülése a róla szóló mítoszokban és az őt hirdető személyekben történik meg. Önmagát Petőfi is nemegyszer tekinti a szabadságeszme isteni akarattal és teremtőképeséssel rendelkező inkarnációjának. Valóságos életútját és önarcképét ennek a szerepnek megfelelően a szakrális önéletrajz váltja fel a Napló április 19-iki jegyzetében: „*Republicanus vagyok lelkestül testestül, az voltam, mióta eszmélek, az leszek végső lehelletemig. Ezen tántoríthatatlanságom, melly soha egy pillanatig sem rendült meg, ez adta ifju kezembe a koldusbotot... Azon időben, mikor a lelkeket vették és jó drágán fizették... én messze kerültem a vásárt és senki előtt még csak fejemet sem billentettem meg, hanem álltam egyenes fővel s fáztam és ébeztem...*” A márciusi események létrehozójának látja magát, „kihívó félnek”, azon tér megteremtőjének, amelyben „a szabadság megjelenhet”³². Az olaszországi és párizsi forradalom hírére rohan vissza Pestre, nehogy nélküle történjék bármi, s mikor látja, hogy a lelkesedés nagy, de még semmiről sem késett le, nagyot lélegzik, „mint a buvár, mikor a víz alól fölmerül”. A forradalom az ő légköre, létezését biztosító környezete, önazonosságának megteremtője.

2. „Ha a nép...” – Két tagmondat közötti kapcsolat

„Ha a nép uralkodni fog a költészetben, közel áll ahhoz, hogy a politicában is uralkodjék...” – írja Petőfi Arany Jánosnak első levelében, 1847. február 4-én.³³ Amikor a fenti mondatot leírja, Petőfi az ország legnépszerűbb költője. Bár a kritika folyamatosan támadja formai vétségei, póriassága és újfajta, a népszerűséget gyakran szándékosan is megcélzó költői magatartása miatt³⁴, Petőfi már 1845 júniusában, felvidéki körútja során ezt írja Vahot Imrének a *Pesti Divatlap*ba: „Szeretnek engemet, barátom, büszke indulattal írom le, mit napról napra mindinkább tapasztalok. És azt is mondhatom neked, hogy arczképemet erősen várják...”³⁵

A közönséggel való közvetlen kapcsolat a magyar irodalmat tekintve a 18. század vége óta hivatkozási alapja azoknak a költőknek és íróknak, akik az irodalmi autonómia-törekvésekkel szemben a közönségsikert, az olvasottságot és műveiknek keresett-

ségét felmutatva igazolják saját írói létmódjukat. E szerzők – nagy általánosságban természetesen – vagy erkölcsi, civilizációs illetve nemzeti *nevelőszerepben* lépnek az olvasó elé, vagy társként, *szórakozó és szórakoztató barátként*, vagy pedig, az „*utile dulci*” elve alapján, a kettőt összekötve. Az egyik a közönséget nevelendő rétegnek, nemegyszer gyermeknek képzei, a másik azonosul közönségével, szerepet ölt, átveszi annak társasági, viselkedési és esztétikai normáit, és elvegyül a társaság vagy közösség tagjai között. Az esztétikai tartományba visszahúzó, a mindennapi élettől, a közönség ízlésvilágától elkülönülő, művészi létmódot hirdető költői magatartással ellentétben ezek a költői szerepkörök a mindennapi életbe beépülő, integrálódó, alkalmazkodó irodalmat jelentik. Ilyen költői magatartásra céloz Horváth János is, amikor Petőfi egész egyéniségét és költészetét átható szereplő hajlamára, baráti köreire, társaságszeretetére hivatkozva népdalainak, társasági költészetének, zsánerképeinek „élet-szerűségéről”, „irodalomtagadó jellegéről” beszél.³⁶

Az „irodalomtagadás” fogalma nem csak Petőfi közismert kritikaellenességét jelenti („*Ha kritikusok nem volnának: a világon legjobban utálnám a tejfölös-tormamártást...*” – írja például *Uti jegyzeteiben*), nem is csak költészetének a kritikusok által póriasként, illetlenként jellemzett vonásait, hanem azt is, hogy költészetébe a legkülönfélébb irodalmi hagyományokat olvasztja be³⁷, a népdaloktól a diákköltészetig, a nemesi kúriák magyarnótáitól a városi biedermeier ízlésvilágáig (a *Szülőföldemen* című vers refrénje: a „*Cserebogár, sárga cserebogár* például egy verselgető gombai földbirtokos, Szűcs Ábrahám dalának kezdő sora).³⁸ Költészetének ez a mindent asszimiláló sajátossága teszi lehetővé, hogy közönsége jóval tágabb, mint kortársaié, hogy műveit, a korabeli észrevételek szerint is, „mind a mívelt közönség, mind a köznép élvezzi”, s hogy verseit a legkülönbözőbb helyszíneken, feljegyzések szerint még a fonóházakban is dalolják. Béranger-i mintára a „népköltő” címet a kortársak adományozzák neki.

A népről és a népek író költő az irodalmat a szerző és közönsége közötti személyes ügynek tekinti, melyben az irodalmiságra, az életszerűségtől idegen esztétikára a túloldalról, az „irodalomból” utalgató kritikus éppen ezt a harmonikus kapcsolatot zavarja. Petőfit nem a költészetéről szóló bírálatok tartalma, a kifogások igazsága vagy hamissága teszi a kritikának indulatos ellenségévé, hanem a szerző és a közönsége közé illetlenül beférkőző kritikus jelenléte önmagában.

Noha irodalomellenessége továbbra is jellemző lesz rá, a legtöbb kutató az 1846-os évet (is) pályafordulatként jelöli meg Petőfi költészetében. Ez az az időszak, amikor közelebbről megismerkedik a francia forradalom szerzőivel és történészeivel, mint arra a *Levél Várady Antalhoz* című vers már közvetlenül utal.³⁹ Horváth János e korszak verseiből két csoportot különít el: a hazafias és a „nemzetközileg eszményi” darabokat. Eszerint válik Petőfi az első szövegtípusban a nemzethez általában szóló *szabadság*harcos költővé, a második verstípus esetében pedig a nemzet egy rétegének, a „szegény népek” a *forradalmár* költőjévé. A közönséggel kialakított harmonikus viszony mindkét esetben a „közös ügy” *szövetségévé* alakul át, a hazafias versekben a nemzeti szabadság kivívására, a forradalmi versekben pedig a szociális republika eszméinek a megvalósítására. Ez utóbbi verscsoportban Petőfi leszűkíti a versek címzettjeinek körét. Kívül maradnak a „nagyurak”, a „szalonok”, a „paloták”, a „táblabírák”, a „papok” és a „nemesek” általában.

A márciusi napokban Petőfi mindkét szerepkörét egyformán fenntartja, a kettős célkitűzést egyszerre szeretné megvalósítani, de amikor a márciusi–áprilisi eredményekkel a közönség *hazafias-nemzeti* rétege befejezetteknek tekinti a forradalmat és Pető-

finek sem vezérszerepét, sem királyellenes költészetét nem hajlandó tovább a magáénak vallani, akkor a két szerepkör egyensúlya megbomlik, és a szociális forradalmi magatartás kerül előtérbe. A *királyokhoz* című vers és a minisztériumellenes kifakadás miatti támadások idején Petőfi még az egész nemzet költőjének és politikai vezérének hirdeti magát, a szabadszállási választások idején azonban már csak a „szegény nép” képviselőjének: „Kaptam az irodalmin, hogy a ki eddig az irodalomban képviseltem a népet, képviseljem most az országgyűlésen is...ki ismerné jobban szükségéit, mint én? ki védelmezné lelkesedettebben jogait mint én? hiszen a nép az én vallásom, istenem!”⁴⁰ Petőfi azt az időt látja elérkezni, amikor az Arany Jánosnak leírt mondat második fele is realizálódhat: a népnek – a költészetbeli uralomra jutás után – a politikában is szóhoz kell jutnia.

Azok a vádak azonban, amelyekkel a szabadszállási választáson a népet ellene fordítják, azt bizonyítják, hogy Petőfinek ezzel a réteggel, még ha verseit esetleg ismerik is, nincs közvetlen kapcsolata. Így is lehet értelmezni azt a tényt, hogy a választók nagy része visszariad a Petőfit vádoló „republikánus” szóra, mint előtte valami ismeretlen, de gyanús kifejezésre, és olyan rágalmakat lehet elhiteni vele, hogy Petőfi „muzska-kém”, vagy „tót királyt akar”. A néppel kapcsolatos tájékozatlanságukat ismeri el Jókai az *Életképek* május 21-i számában megjelent, kissé talán tragikus felhangúra sikeredett írásában: „mi magunkat igen hosszú ideig csaltuk. Azt hittük; hogy népünk van... A földművelő nagy tömeg előtt ismeretlen fogalom volt e szó: haza...”

A szabadszállási események még valamit jeleznek: azt, hogy Petőfi kudarcát nem csak a nép számára riasztóan idegen radikális eszméi okozzák, hanem az irányköltészettel és egyáltalán a politika és a költészet bármiféle összekapcsolhatóságával szembeni kételyek is. Martinkó András utal arra a vitára, amely 1844–45-ben többek között a *Budapesti Híradó*-ban és az *Életképek*-ben zajlik arról, vajon politizáljon a költő, vagy maradjon meg „hő dalainak” körében.⁴¹ A párbeszéd nem zárult le, még 1848-ban is élt, és Petőfi egész márciusi szereplését, majd követválasztási tervét végigkísérte. A *Márczius Tizenötödike* című lap június 3-án, amikor Petőfi kiskunsági szándékait ismerteti, utal a várható ellenvetésre: „Azt fogják mondani: Versiró nem való követnek...”⁴²

A kudarc okai között végül nem hanyagolhatók el a társadalmi státusz kérdései sem. Hogy az országgyűlési képviselőnek és általában a politikai szféra embereinek (illetve ellenfeleinek: a lázadóknak, szegénylegényeknek, népvézereknek, hiszen Pethes József jász-kunsági népvézért például megválasztják követnek⁴³) nyilvános szerepléséről, státuszáról, kinézetéről, habitusáról, életmódjáról és fellépési stílusáról létezett-e a korabeli Magyarországon valamiféle közmegegyezésen alapuló általános elképzelés, nem csak a megyei szférában, hanem a nép körében is, arra csak a kérdés részletes, hosszas kutatása után lehetne válaszolni. Arany Jánosnak, aki Szalontán, Petőfivel csaknem egyidőben ugyanezt a követválasztási kudarcot éli át, az erről beszámoló levele mindenestre igenlő választ sejtet. Arany János is jelöltként indul a szalontai választásokon, a követi címet mégis Toperczer Ödön királyi táblai ülnök nyerte meg, amit Arany így kommentált Petőfinek: „a jegyzők szégyenelték, hogy csak magukszörű ember legyen követ, s egy helység sehogy meg nem foghatta, hogy ha már a szalontaiak jegyzőjüket akarják küldeni, miért nem az öregebbiket küldik...”; a nemesek egy részét azzal fordították Arany ellen, hogy csapás esnék „nemesi privilégiumukon, ... ha ... paraszt embert választanának követül”. Hasonló kifogások Petőfivel kapcsolatban is elhangzottak. A kiskunságiak, írja Mezősi Károly, „nem tudtak megbarátkozni azzal a gondolattal, hogy valaki, legyen bár kiváló költő, a mézsárszékből egyenesen az

országgyűlési követi székbe emelkedjék. Erre már mégis csak méltóbbnak vélték a gazdag esperes kerületi tisztségviselő fiát...⁴⁴ Arany ugyanazzal a végkövetkeztetéssel zárja beszámolóját, mint Jókai és Petőfi: „ha meggondolom a népképviseletnek ezen kezdetét, miszerint még folyvást tekintélyek rendelkeznek a *buta nép* meggyőződésével, bizony- isten el kell szomorodnom...” (kiem. H.F.K.)⁴⁵

Március 15-e a kimondott Ige megtestesülésének a forradalma volt, a szabadszállási követválasztás a kimondott Ige kudarca. A forradalmak azonnali és közvetlen valóság- formáló hatása, a vezéregyéniség teremtő ereje itt nem tudott érvényesülni. Petőfi a választás után már nem felnőtt, nemzetté és „emberré” vált, hanem *gyermek* népről beszél, éppúgy, mint Louis Blancra hivatkozva Vasvári Pál a márciusi forradalom előtt.⁴⁶ A „gyermek” nép azonban nem *társa* a költőnek. A költő és a népvezér egy ilyen néppel *együtt* nem harcolhat, egyenrangú társakká legfeljebb csak hosszú időt követelő nevelőmunka után válhatnak. Petőfiben ekkor sejlik fel először a népvezéri helyett a „néptanítói szerep” gondolata, ez azonban, bár *Az apostolt* majd ennek jegyében kezdi írni, életének hátramaradt egy évében már nem teljesedett ki nála.

Az apostol után az „egyenlőségi kommunizmus” programja teljesen háttérbe kerül. A rabság, a szolgálalkúság, az alázatosság, és a szabadság motívumai, amelyek az egyenlőségi kommunizmust hirdető szövegeiben a társadalmi ellentétekkel kapcsolatosan jelentek meg, most átértelmeződnek, és az egész magyarság történelmi sorsát jelképezik. A *Vérmező* című, 1848 augusztusi versében már a királygyilkosság sem egy egész létező társadalmi rend eltörlésének, hanem az idegen hatalom elleni harcnak és a nemzeti függetlenség kivívásának a szimbolikus gesztusa. „*Nem a haza ellen, csak a király ellen! / Ha a király s haza egy uton nem járnak, / Egyiknek veszni kell, veszni a királynak!*” – mondja a versben a törvényszék elé állított Martinovics. A „szolgaság” és „rabság” motívumának teljes átértelmezése azonban az *Ismét magyar lett a magyar* című költeményben történik meg 1848 júliusában. A vers szövegszerűen is emlékeztet Petőfi szabadszállási beszédére: „*Ismét magyar lett a magyar, / Mert ekkorig nem volt a, / Hogy is lett volna? szolga volt, / S nem magyar, ki szolga...*” A június utáni politikai és királyellenes versek egyike sem a szociális respublika, hanem a *nemzeti függetlenség* jegyében keletkezett, s így az egész nemzethez szóló hazafias-szabadságharcos költészet körébe tartoznak.

Szabadszállás után – a történelmi események következményeként is – ismét rangsorváltás áll be Petőfi szerepköreiben. Népvezéri elképzeléseiről lemondva, vagy legalábbis elodázza őket, a közvetlen politikai cselekvés helyett az adott helyzetben használható költői státus lehetőségeit mérlegeli. A *költő* Petőfi a szeptemberi fordulat után nem *elszigetelődik*, hanem *függetlenedik* az eseményektől. Az egész forradalmi átalakulás központjába emelkedő, a népköltőiből a népvezéri felé terjeszkedő szerepkörből most kilép (visszalép) egy különálló költői birodalomba. A költészet keretein belüli tevékenységet azonban a harci és politikai cselekvés fölé képzei, mint abban a levelében is, melyet 1848 decemberében a nemzetgyűlésnek megküldött *Csatadal* mellé ír: „*Képviselő polgárok! Millyen nagy fontosságú lehet egy kis költemény, bizonyítja egy francia tábornok levele, ki azt írta a conventnek, hogy vagy küldjenek neki tetemes segédsereget, vagy küldjenek egy kiadást a marseilleise-ből. – Ha elég buzdítónak találják önök a következő költeményt, nyomassák ki annyi példányban, a mennyit szükségesnek fognak látni, s küldjék szét országszerte a magyar táborba...*”⁴⁷ A költészet elsődlegességének hitéből erednek a szabadságharc katonai vezetőivel (Mészáros Lázárral, Klapkával) kibukkanó konfliktusai is. Velük szemben Petőfi, akárcsak népköltőként a kritikusok-

kal, vagy népvezérként a minisztériummal szemben, egy önálló, független hatalom megtestesítője. „Ha ön néhány nap óta vezére a hadaknak, tudja meg, hogy én meg több év óta vezére vagyok a költőknek...” – írja Klapkának 1849 májusában.⁴⁸

Bem József szerepe mindebben azért lesz majd olyan fontos, mert a hivatalos katonai vezetés oldaláról éppúgy, mint magánemberként, ő lesz az egyetlen, aki úgy teszi lehetővé Petőfi számára a harcokban való részvételt, hogy ugyanakkor a költői egyéniséget is becsüli és szereti benne. A Petőfinél szokatlan tekintélytisztélet ezért lesz olyan váratlanul mély, amikor a *Közlöny* szerkesztőségének írt tudósításokban saját kitüntetésének történetéről beszél: „Olly megilletődéssel, mellytől ha eszembe jut, most is reszket a lelkem, ezt feleltem: »Tábornokom, többel tartozom önnek mint atyámnak; atyám csak életet adott nekem, ön pedig becsületet.«⁴⁹

Az apostol – egy forradalmár és egy elbeszélő története

Az apostol az utolsó, az epikus műfajban pedig az egyetlen olyan mű Petőfi költészetében, amelyben a szociális republika eszméje és a népvezéri szerep közvetlenül tematizálódik. Értelmezésének és értékelésének ellentmondásai is főképpen ebből a két tényezőtől erednek. Ha a ugyanis a „republika” fogalmának az 1848 júniusa utáni, nemzeti irányú módosulását figyelembe vesszük, akkor ez a szöveg tartalmilag sem tartozik oda az őt követő versek sorához, hanem – az önéletrajzi (szabadszállási) események beidézése illetve fiktív folytatása által – egy, a politikai és költői szerepköröket is érintő váltás gondolati hátterének a dokumentuma lesz. Ha e váltásra nem is, a mű válságtükröző sajátosságaira a legtöbb irodalomtörténész felhívta a figyelmet. Ilyen értelemben mondja róla Horváth János, hogy *Az apostol*ban Petőfi olyan tárgyat választott, „aminek epikus feldolgozásban balul kell kiütni”, mert tele van a szöveg passzív, nem epikus mozzanatokkal. Mások, Horváth Jánossal ellentétben éppen a mű líraiságát, személyességét, „lírai ön- és helyzetisztázó” szándékát értékeli⁵⁰, vagy Petőfi tendenciózusságát emlegetve az agitatív irodalom, az irányköltészet körébe sorolják be.⁵¹

Petőfi szövegét azonban nem csak az epikusnak és lírainak, személyességnek és tárgyiasságnak, eszmeiségnek és vallomásosságnak az egymást kizáró vagy egymással harmonizáló kettőssége jellemzi. Ellentmondásossága onnan ered, hogy nem egynemű, hanem *szerepváltogató és műfajváltó* alkotás, ami azt jelenti, hogy a cselekmény folyamán, menet közben változnak meg az elbeszélői magatartásmódok és nézőpontok. A műben tapasztalható, olykor erősen hangsúlyos szerzői kiszólásokat az érzelmes ábrázolásmód vagy a személyesség és a líraiság megnyilvánulásaiként is lehet értelmezni. De éppen ezek a valójában nem egynemű kiszólások keltik egy, az idő- és keretszerkezeten túlmenő, a költői szerepkörök szerinti szövegtagolódás gyanúját.

Az első énekekben a költői közbevetések, kérdések és szövegismétlések arra utalnak, hogy a történetelmondás közvetlenül jelenlévő közönség – *hallgatóság* – előtt zajlik. Ahhoz a megszólaláshelyzethez hasonlít ez, amelyet néhány évtized múlva – természetesen másféle szöveggörnyezetben – Arany János is alkalmaz *A kép-mutogató* című balladájában, ahol az elbeszélő, a vásári képmutogató a kiállított képek alapján, látványt és szöveget kombinálva mondja el a grófkisasszony és a szegény deáklegény történetét. Ebből az elbeszélői helyzetből Petőfi olyan képsorozatokat indít meg, amely része lesz majd a későbbi cselekménynek, de itt egyelőre csupán látványszerűségével

van jelen. A hős most még csak „férfi”-ként szerepel, nincs neve, sőt, azt sem tudjuk róla, hogy forradalmár. Az első énekek szerepe a nyomor állapotának felerősítése, a szereplők iránti részvételtetés, az érzelmi azonosulás feltételeinek a megteremtése. Petőfi olyan, allegóriai vonásokat is magában foglaló jelenetsort közvetít, amelynek hatására a hallgatóság körében azonnali érzelmi reakciók várhatók: a lepusztult, szűkös padlásszoba, a csecsemőt karjában tartó szenvedő anya, a kenyérért könyörgő éhes gyermek, a fejét kezébe temető apa a szenvedés legáltalánosabb képzeteiként élnek a köztudatban. A képek és a szereplők allegorikus jellegére utal maga az elbeszélő is, amikor legelső kiszólásában megnevezi a padlásszoba – nem emberi – lakóit: „Ki virraszt ott e mécs világa mellett?/ Ki virrasztott ott fönna a magasban?/ *Két testvér: a nyomor és az erény!*” (kiem. H. F. K.) A szereplők egyelőre ezeknek az allegóriáknak a személytelen, általános vonásokkal rendelkező megtestesítői. („*Kik laknak itten?... / ...az alakok / Mint álomképek el vannak mosódva/ S a félsötétben félig rémlenek...*”) Az elbeszélői kiszólások ezért a képek alapfunkciójához igazodnak, és a felmutatás, a rámutatás, a cselekmény további menetéhez szükséges érzelmi szint megteremtése a feladatuk.

Lényegében ugyanez a technika folytatódik a következő tizenegy (V–XIV.) fejezetben, de más céllal. A helyzetfelismerést (felismertetést) a helyzet okainak, okozóinak a megnevezése követi, azoknak a körülményeknek a bemutatása, amelyek a nyomort előidézték. Az előző egység végén, a III. fejezetben ugyanis lejátszódik a „férfi” elköteleződése, forradalmárrá alakulása, és ezt kell az elbeszélőnek már nem csak magánéleti oldalról, hanem hőstét világi körülmények közé helyezve is, indokolnia. Az átmenetet a IV. fejezet biztosítja. Ez a rész teljes egészében elbeszélői kiszólás a közönség felé, melynek érzelmein túl, az ellentétek felvonultatása által most az értelmére, döntési képességére is hatni akar: „*Ki vagy, csodálatos teremtmény./ Ki vagy te, férfiú?/ ... Családod éhes, éhes vagy magad./ ... S mit a tiédnek nem bírsz megszerzeni./ A nagyvilágot/ Törek-szel boldogítani./... Az embereknek/ Egy része szent apostolnak nevez./ A másik rész pedig/ Szentségtelen gonosztevőnek... Elmondjam a történetet./ E férfi életét?*” A kített csecsemő, a vén csavargó pincebeli tanyája, a városi utcákon bolyongó, majd kolduló gyermek alakja, az árnyalatoktól megtisztított kontrasztos jelenetelés ugyanazt a célt szolgálja, mint az első három fejezet képsora, azzal a különbséggel, hogy itt nem csak a részvétnek, hanem az előidézőkkel szembeni ellenszenvnek is ki kell alakulnia a hallgatóság körében.

Ezekben a fejezetekben mindvégig a közönség elé vetített képeket interpretáló, az érzelmi reakciók felkeltésén működő elbeszélő hangsúlyos jelenléte, *tanító és mozgósító* szándékai észlelhetők, még azokban a részekben is, amelyek az értelmezések szerint a leginkább életrajzi ihletésűek. A XII. és XIII. fejezetben a Horváth János által „élményemlékeknek” nevezett életrajzi mozzanatok kétségtelenül a legerősebbek. Szilveszter néptanító szándéka és szerelme, elűzetetése, végkövetkeztetései (még most gyermek a nép...; „ha eddig küzdtem érte, ezután/ Kettős erővel fogok küzdeni!”) Petőfi házasságának és szabadszállási szereplésének mozzanataival mutatnak rokonságot, de ha a költemény időszerkezetét tekintjük, akkor mindez mégis csak a múlt időben zajlik, Szilveszter jelenlegi állapotának *előtörténetéhez* tartozik.

Az *apostolt* keretes elbeszélésként szokás elemezni. Az első nagy egységet eszerint az I–IV. fejezet alkotja, Szilveszter családjának, körülményeinek állapotleírása. Ebben az egységben történik meg Szilveszter „lelki útja”, találkozása az Úrral, miután családjá az utolsó darab kenyeret elfogyasztva elaludt. Az V–XIV. fejezet múlt idejű cselek-

ményként Szilveszter élettörténetéről szól, a XV–XIX. fejezet pedig visszatér a jelenbe, és Szilveszternek az ezután végbevitt forradalmi tetteit mondja el. Főként ez az időbeli visszatérés kelti azt a látszatot, hogy itt a keret bezárásáról, a cselekmény lekerékítéséről, sőt, a fejezetszámokat (4–10–5) tekintve szimmetrizálásról van szó, miközben az utolsó, a XX. fejezet, a forradalom jövőbeli megvalósulását megjelenítő kép epilógusként kívül esik a szerkezeten.

A mű időbeli tördelése (jelen–múlt–jelen) azonban éppen azt az időszakaszt teszi hangsúlyossá a költeményben, amely Szilveszter két cselekvő állapota között a pillanatnyi történet és annak lélektani fejleményeit tartalmazza. Ha ugyanis helyreállítjuk az időrendet, és az első négy fejezetet a Szilveszter életútját tartalmazó egység mögé tesszük, akkor a padlásszoba lakóinak egyetlen éjszakájával és nappalával, a nyomor leírásával és a kisgyermek halálával fogalkozó öt fejezet a mű egynegyedét teszi ki. Horváth Jánosnak az a megállapítása, hogy a műnek nincs dinamikus cselekménye, tulajdonképpen csak ezekre a fejezetekre vonatkozik, mert valóban leáll bennük az egyébként mozgalmas, időnként nagy időbeli ugrásokkal előrehaladó eseményesor.

Ezek a részek átmenetet, szünetet képeznek Szilveszter életének két cselekvő időszakasza között, amelyek azonban lényeges ponton térnek el egymástól. Szilveszter az első száműzetést úgy szenved el, hogy önmagán kívül, személy szerint, senkiért sem felelős. Elűzetetése után, a városi padlásszobában azonban már családos apa is, két gyermekének és feleségének kell a pusztai létet biztosítani. Az „erkölcsi bénaság” Horváth János-i minősítése azért irreleváns ebben a léthelyzetben, mert a történetből az derül ki, hogy a magánéleti-közéleti dilemmát a faluból való elűzetetése után Szilveszter a család javára dönti el. A városban, az adott keretek között megkísérli a kettős feladatot együtt megoldani: úgy próbálja családját eltartani, hogy a gyermeknek minősített nép nevelésére rousseau-i szellemű könyvet ír, a nyomdász visszautasítása azonban arról győzi meg, hogy e szerepek együtt nem oldhatók meg. Népművelői szándékait ezért elodázza („*Eljő a nap, mert el kell jőnie...*” – XIV. fejezet, 1991. sor), és másolási munkát vállal a család fenntartására. Az évek során azonban kiderül, hogy önmagában, az adott viszonyok között a pusztai élet megőrzése is lehetetlen. A cselekvés és nem cselekvés kettős értelmetlenségének a felismerése az a pillanat, amikor a költemény az első énekkel megindul.

Ebből a helyzetből lép tovább Szilveszter két belső monológban. Mindkettőben az Úrhoz fordul: az egyikben a gondviselés hit értelmében a családért való felelősséget hárítja rá („*Vagy embernek miért teremtél/ És mért adál családot./ Ha már azt nem táplálhatom...*” II., 146–148), a másikban pedig újra felvállalja az Úr előtt a forradalmárszerepet. A múltra vonatkozó, V–XIV. fejezetekből majd értesülünk róla, hogy ezt korábban is többször megtette, jelenlegi fogadalma azonban éppen az Úrral való párbeszéd tartalma miatt lesz más, mint az előzőek.

Apostoli elkötelezettségét Szilveszter mindvégig az Úrra hivatkozva, de a keresztény vallás átértelmezésével viselte. Szilveszter az egyenlőségi eszméket a keresztény tanításból ismeri meg, rájuk hivatkozik akkor is, amikor fellázad a városi uraság fia ellen („*Különbnek alkotá az isten/ Az egyik embert, mint a másikat?* IX., 1156–1158). Az elköteleződésének első nagy jelenetében elhangzó monológ azonban már nem a keresztény tanok eszméiből épül fel, hanem az időközben tanulmányozott világtörténelmi tapasztalatokból. Szilveszter itt nem is az Úrhoz intézi a fohászatát, hanem a „szabadságvitézekhez”. Hogy e profán hitvallást és esküt maga az Úr is szentesíti, arról Szilveszter semmit sem tud, azt már csak az elbeszélő mondja el a hallgatóságnak.

(„...nem hallotta ember,/ De meghallotta odafönn az isten,/ Fölvette a szent könyvet,
melybe/ Jegyezve vannak a mártírok,/ S belé írta a Szilveszter nevet.”)

Szilveszter jelenbeli, második, végeredményben ugyancsak profán esküjét az elbeszélő, aki szemmel láthatóan ragaszkodik ahhoz, hogy hősenek feladatvállalását – hallgatóságának tudatállapotához igazodva – isteni küldetésként közvetítse, szintén majd csak visszamenőleg hitelesíteti az Úrral. Szilveszter szövegének első része ugyanis egy gondviselő, az egyéni sorsokat is irányító istenhez szól („...Kemény pályára útasítál,/ De én nem zúgolódom...”III., 260–261.), és célja az Úr mozgósítása az ügy mellett, abban az esetben, ha az valóban tudja és látja a földi állapotokat. Ezek a mondatok egyúttal Szilveszternek azt a hitét is jelzik, hogy feladatát isteni küldötteként teljesíti. A monológ második részében azonban Szilveszter *tájékoztatja* az Urat a társadalmi állapotokról, arra az esetre, ha a deista tanok jegyében a világot a teremtés után magára hagyva nem ismerné teremtményeinek sorsát („A föld lakói elfajultanak,/ Eltértek tőled, rabszolgák levének...”III., 264–265.). A bibliai próféta sorsokkal ellentétben – ez a monológ után kiderül – Szilvesztert nem az Úr szólítja fel a tévútra ágazott teremtés helyreállítására. *Önként* vállalja ezt a feladatot, anélkül, hogy az Úr egyetlen szóval is válaszolna neki. Az „arany koszorút”, az isten ajkáról származó „meleg csókot” most is, akárcsak az előző nagymonológ után, csak az elbeszélő látja ott Szilveszter homlokán, és ő nevezi hőseit „szent apostolnak” is.

Az elbeszélő azonban, aki a Szilveszter homloka körül látott égi jelekről beszél a közönségnek, és arról, hogy Szilveszter nevét az Úr az első elköteleződés idején a *mártírok* (az *áldozatok*) könyvébe írja be, egyelőre nem gondolja végig e mártírsors mibenlétét, amit vele szemben, a jelek szerint az Úr már ismer: hogy a sors és a szerep, amelyet vállalt, ennek a nemzedéknek az idején eleve kudarcra van ítélve. Ennek a felismeréséhez jut majd el az elbeszélő az utolsó, a XX. fejezet kezdetéig. Ekkorra már azt is látni fogja, hogy a nép maga az örök változatlanúság, hogy évezredek óta semmit sem tanult: ugyanaz a nép ez, amely annak idején Krisztust halálra ítélte, amely „minden megváltót megfeszít” (XIX., 2881). Az utolsó fejezet, amelyben – szintén az elbeszélő – a megvalósult földi boldogság képét vetíti elő, már nem erről a nemzedékről szól: „Vénuilt, kihalt a szolganemzedék,/ Uj nemzedék jött, mely apáit/ Arcpíru lással említé...” (XX., 2896–97.) Az új világ nem a szólétszem-hasonlat jegyében születik, nem egy érési, fejlődési folyamat eredményeként jön létre, és nem is a forradalmak kimondott Igéi, kiharcolt jogai teremtik meg. A változásra képtelen régi és a beteljesülést hozó új világ között semmiféle kapcsolat nem marad fenn, még a mártírok, a hősök, az apostolok sírjai sem („De hol keressék, hol lelik meg őket?”). Ennek az új isteni teremtésnek, mint a világ egyedüli megváltási lehetőségének a fényében a forradalmársors csak önként vállalt szerep lehet, tragikus és szent, de a mindenestől pusztulásra ítélt világ szempontjából szükségtelen.

A kizárólag elbeszélői kiszólásból álló IV. és XX. fejezet között tartalmi és gondolati szinten, ennek következtében pedig az elbeszélői magatartásban is teljes fordulat áll be, melynek kezdetét a XV. fejezetben újraindított jelen idejű cselekmény időparadoxonában lehet tetten érni. Az elbeszélő itt visszatér a padlásszoba lakóinak sorsához, és időben pontosan ott folytatja, ahol amott abbahagyta: Szilveszter gyermeke éhenhal, ő levonja az ujjáról azt a gyűrűt, amelyet hitvesétől kapott, eladja, és eltemetteti a csecsemőt. Ezután felkeres egy titkos nyomdát, és kiadatja a korábban megírt, de a család miatt félretett művét. Szilvesztert börtönbe zárják, tíz évet tölt el ott, közben látomásban bizonyosodik meg felesége haláláról. Szabadulása után királygyilkosságot

kísérel meg, de golyója célt téveszt, Szilvesztert elfogják és kivégzik. Emlékeztetőül, ennyiből áll a következő öt fejezet cselekménye.

Amennyiben elfogadjuk azt, hogy a XII. és a XIII. fejezetnek (Szilveszter falubeli elűztetésének és házasságának) életrajzi vonatkozásai vannak, akkor Szilveszter *jelen idejű* története *Petőfi számára* a lehetséges, a gondolatban végigjárt *jövőt*, a továbbvitt forradalmárszerep vállalhatóságát, esetleges következményeit és eredményeit jelenti. Erre utal az is, hogy a jelenben zajló cselekményt az elbeszélő úgy mondja el, mint egy – képzeletben – már bevégzett történetet. Ezeket a fejezeteket már nem a történetnek és az elbeszélésnek az *egyidejűsége* jellemzi, mint az első négy éneket, az elbeszélő nem élő jeleneteket, folyamatosan történő cselekményt közvetít rá, hanem múlt időt alkalmazva *elbeszél*, akárcsak a Szilveszter élettörténetét összefoglaló tíz fejezetben.

Három jelenet azonban éppen azzal emelkedik ki ebből a múltként elmondott eseménysorból, hogy visszavált a jelen idejű elbeszélésbe. Az első ilyen szöveg az anya éneke a halott csecsemő fölött („*Alszol, kicsiny/ Kis magzatom,/ Mit álmodol?*”). A börtönjelenet elbeszélői kiszólásaiban és monológjaiban is többször előfordul a közvetlen rámutatás („*S most itt van a börtönfalak között...*” – XVII., 2377.), végül pedig a királygyilkossági kísérlet közben tér vissza az elbeszélő a jelen időre. E három cselekmény-mozzanat idézi elő Szilveszternek és vele együtt az elbeszélőnek az átalakulását, az összes korábbi célkitűzésnek, hitnek és feladatvállalásnak az átértékelését.

A gyermek halála Szilveszter családeltartási kísérletének a kudarcát jelentette. Az újjáról levont hitvesi gyűrü egy belső törésnek, a magánéleti boldogság elérhetetlenségének, ugyanakkor – bár a IV. fejezetben utolsó lehetőségként még ebben bízunk – a gondviselő istenben való hit leépülésének a szimbóluma. Így értelmezi e gesztust az elbeszélő is: „*Ketté lett vágva multja és jelenje,/ Fölbontott a híd, mely a tavaszt/ A télhez kapcsolá,/ Eltört a lépcső, melyen a/ Földről a mennybe járt!*” (XV., 2169–73). Szilveszter forradalmi cselekvése e jelenet után már nem szerves folytatása előző tetteinek, nem is önként vállalt feladat, hanem az egyetlen lehetséges út, amely értelmet ad a család nyomorát és halálát előidéző elveinek. Megfordítva a gondolatot, és Petőfi szempontjából a jövőre vonatkoztatva, az is következik e törésből, hogy a forradalmi cselekvés folytatása kizárólag a család és a magánéleti boldogság feláldozása árán lehetséges. Az Úr azáltal válik „zsarnok istenné” a börtönbeli átkok szerint; hogy tudta ezt, és mégis elfogadta Szilveszter önkéntes szerepvállalását, olyan sorsot kényszerítve így rá, amelynek sem égi, sem földi szinten nem látható a célja.

Amikor a börtönajtó megnyílik, Szilveszterben még egyszer felvillan az értelmesség minősíthető áldozathozatal reménye. Arra gondol, talán kint megtörtént a váltás, és a nép jött őt kiszabadítani. A börtönőr szavait itt egyelőre csak az elbeszélő és a hallgatóság hallja, és ezek arról tanúskodnak, hogy a világ semmit sem változott. Szilveszterre azonban nem ez az egyetlen csalódás vár, hanem a teljes értelmetlenség felismerése („*Hiába volt hát annyi szenvedés, / Hiába annyi áldozat...haszontalan / Minden törekvés, minden küszködés?*” – XIX. 2808–2813.). Szabadulása után semmit sem talál korábbi életéből. A padlásszobát mások lakják, hitvesének még a sírját is hiába keresi, gyermekének sorsa ismeretlen, az emberek emlékezetében gonosztevőként él, az egyenlőségi tanok kárba vesztek, miközben a király ünnepélyesen vonul fel az ő életét nyomtalanul eltüntető világban. A királygyilkosság egy végső, nagy, mindennek értelmet adó tettként kínálkozik a világ szempontjából, és öngyilkossági kísérletnek Szilveszter számára, aki ekkorra már csak „*Testetlen árnyék,... lélektelen test*”, és akihez „*Hozzá van nőve a keserves élet...Miként börtönéhez az örök sötétség...*”

Az elbeszélői kiszólások a költemény kezdetétől fogva a külső érzelmi hatás megteremtésére irányultak és a mozgósítás volt a céljuk, ezért Szilveszter életéből is azokat a mozzanatok emelték ki, amelyek a legnagyobb hatásra számíthattak a közönség körében. A börtönjelenetben azonban az elbeszélő egy hirtelen váltással pozíciót cserél, „megoldja a művet” vagyis beazonosítja a szereplőket. Az eddig csupán hallgató-ságként jelenlévő közönségnek önmagára kell ismernie a Szilvesztert megtagadó tömegben, az elbeszélő pedig odaáll hőse mellé, és vele együtt mondja el monológját – vádbeszédét a közönség felé. Itt mutatkozik meg azonban a kettejük közötti különbség is. Míg a forradalmársorsban következetesen kitartó Szilveszternek nincs módja a visszalépésre – az elbeszélő számára, aki kívülről nézi végig e tragédiát és csupán érzelmi-
leg azonosul vele, hősének története esettanulmánnyá válik. Ennek során pedig saját eredeti, népnevelői szándékának haszna is megkérdőjeleződik. Szilveszterrel szemben ő lesz a túlélő, akinek a helyzetfelmérés után az ókori hadvezérekhez hasonlóan van módja a váltásra. Petőfi szempontjából ők ketten akár megkettőzött alteregónak, egy belső monológ megszemélyesített hőseinek is tekinthetők.

JEGYZETEK

- ¹ A szöveg, noha 1848 júliusában kezdi írni, a szabadsajtó, a szabadságharc idején, és augusztusban illetve szeptemberben befejezi, Petőfi életében nem jelent meg. 1850–51-ben, amikor Emich Gusztáv Petőfi kiadatlan kéziratait akarja kötetben megjelentetni, köztük *Az apostolt*, az utolsó pillanatban elkobozzák. 1862-ben Müller Gyula adja ki a szöveget az Alkotmányos Nagy Naptárban, de annyira gondozatlanul, hogy Arany János tiltakozik a költői hagyaték meghamisítása és végső soron az egész mű szellemiségének átértelmezése ellen (Szilveszter a változtatások nyomán örültek minősül).
- ² Arany János: Alkotmányos Nagy Naptár. Szépirodalmi Figyelő II. I. 2–3. sz., és Arany János Összes Művei, XI. k. Prózai művek 2. 1860–1882. S.a.r. Németh G. Béla. Bp. 1968. 343–348., és 768–769.
- ³ NÉVY László: Petőfi Sándor. A Petőfi Társaság Lapja, 1877. I. 346–350.; PALÁGYI Menyhért: Petőfi Sándor. Bp. 1889.; FISCHER Sándor: Petőfi élete és művei. Bp. 1890.; FERENCZI Zoltán: Petőfi életrajza. III. k. Bp. 1896. 218–235.; SZÁSZ Zoltán: Petőfi revíziója. *Nyugat*, 1912.; HORVÁTH János: Petőfi Sándor. Bp. 1922.
- ⁴ TAMÁS Anna: Petőfi Apostola. *It* 1952. 434–448.; KISPÉTER András: Hozzászólás az Apostol-kérdéshez. *It* 1952. 448–454.; TAMÁS Anna válasza: *It* 1953. 210–212.
- ⁵ In: *Acta Iuvenum*, 1973. 130.
- ⁶ LUKÁCSY Sándor: A reformkori irodalom távlatai. *Nagyvilág* 1974/4., és L.S.: A hazudni büszke író. Válogatott tanulmányok. Bp. 1995.
- ⁷ ZENTAI Mária: Petőfi Sándor: Az apostol. Szerkezeti és motivikus elemzés. *Acta Iuvenum*, Szeged, 1973. 29–67., és uő.: A fény és árny szimbolikája Az apostolban. *ItK* 1979/3.
- ⁸ Vö.: MEZŐSI Károly: Petőfi megbuktatása a szabadszállási követválasztáson. In: Petőfi és kora. Szerk. LUKÁCSY Sándor és VARGA János. Bp. 1970. 515–639.
- ⁹ Mezősi Károly adatai szerint Petőfi akkor sem nyerte volna meg a választásokat, ha azok egyébként szabályszerűen folynak le.
- ¹⁰ Vö. PSÖM IV. k. 409.
- ¹¹ ENDRÓDI Sándor: Petőfi napjai a magyar irodalomban 1842–1849. Bp. 1911. (Petőfi-Könyvtár XXIX–XXX) 380., 381., 386., 419.
- ¹² PLUTARKHOSZ: Párhuzamos életrajzok. I. Ford. Máthé Elek. Bp. 1978. 407–501.
- ¹³ William SHAKESPEARE Összes Drámái III. Tragédiák. Bp. 1972. 747–748.
- ¹⁴ Vö. PLUTARKHOSZ Pelopidasról szóló történetével. In: Párhuzamos életrajzok. II. Ford. Máthé Elek. Bp. 1978. 9–11.
- ¹⁵ BAJZA József: Coriolán s a háborgó Róma. Aurora, 1835. 93–170. Bírálatai a Coriolanus előadásairól: Bajza József Összegyűjtött munkái. Harmadik, bővített kiadás. S.a.r. Badics Ferenc. V. k. Bp. 1899. 248–250., és 300–303.
- ¹⁶ Bp. 1979. 153–184.
- ¹⁷ ENDRÓDI, 400.
- ¹⁸ uo. 411.
- ¹⁹ LUKÁCSY Sándor szerk: Ez volt március 15-e. Kortársak írásai a forradalomról. Bp. 1989.
- ²⁰ ENDRÓDI, 400–422.
- ²¹ uo. 404–405.
- ²² uo. 429.
- ²³ uo. 415.
- ²⁴ Életképek, 1848. június 11. 26. sz. I. k. 737., és PSÖM V. k. 91–94.
- ²⁵ ENDRÓDI 387.

- ²⁶ uo. 398., 388., 397., 398., 390., 399., 420., és 388.
- ²⁷ In: Petőfi-adattár II. Petőfi a kortársak leveleiben és naplóiban. S.a.r. Oltványi Ambrus. Szerk. Kiss József. Bp. 1987. 71.
- ²⁸ Uo. 72–73.
- ²⁹ Ld. LUKÁCSY Sándor vonatkozó tanulmányait a „Hazudni büszke író” című idézett kötetében összegyűjtve.
- ³⁰ Az idézetek forrása: Lapok Petőfi Sándor Naplójából. Pest, 1848. Hasonmás kiadás. Bp. 1924. A március 17-iki és április 19-iki feljegyzés.
- ³¹ Uo., április 19-i és 22-i feljegyzés.
- ³² A szabadságmozgalmak lélektani hátterét többek között ebben látja Hannah Arendt, *Múlt és jövő között* című kötetének előszavában. Bp. 1995.
- ³³ Arany János Összes Művei. XV. k. Levelezés I. Bp. 1975. 50.
- ³⁴ Vö. KOROMPAY János: Petőfi fogadtatásának kritikátörténeti értelmezése. *ItK* 1992. 1–2.; uő.: Kritikátörténet, népköltészet és népiesség. *Holmi*, 1995. 11. sz. 1620–1628.
- ³⁵ ENDRÓDI 93.
- ³⁶ HORVÁTH János: i. m. 100.
- ³⁷ Ld. erről MARTINKÓ András tanulmányát: A beérkezés után kiütkeresés? (Az 1844-i év példája) In: M. A.: Költő, mű és környezet (Kérdőjelek a Petőfi-irodalomban). Bp. 1973., és HORVÁTH János: i. m.
- ³⁸ SZÜCS Ábrahám verseskönyve. Gombán, 1820-tól. OSZK Kt. Quart. H. 4328. A tartalomjegyzékben Szücs Ábrahám a dalt a magénak mondja. Az idézett szöveg így hangzik: 1. Csere bogár sága cserje Bogár! / Nem kértem én tőled, mikor lesz nyár. / Úgy is hév nyár emészti keblemet / Miólta Rósi bírja szívemet. 2. Nem kértem én te tőled kis madár / Derül é még életemre több nyár? / Nem kértem én soha' még élek é? / Tsak azt mond meg leszek é Rósimé?
- ³⁹ Vö. LUKÁCSY Sándor: idézett tanulmányok.
- ⁴⁰ Nyilatkozat. Kun-Szentmiklós, jun. 15. 1848. PSÖM. V. k. 98.
- ⁴¹ MARTINKÓ i. m. 20.
- ⁴² ENDRÓDI 428.
- ⁴³ uo. 595.
- ⁴⁴ MEZŐSI i. m. 613.
- ⁴⁵ ARANY János Petőfinek. Szalonta, jun. 27. 1848. PSÖM VII. k. 146–150.
- ⁴⁶ VASVÁRI Pál: Irányszemlék. S.a.r. Szigethy Gábor. Bp. 1988. (Gondolkodó Magyarok)
- ⁴⁷ PSÖM V. k. 129.
- ⁴⁸ HATVANY Lajos: Így élt Petőfi. Bp. 1967. II. k. 726–727.
- ⁴⁹ PSÖM. V. k. 136.
- ⁵⁰ KÁSSA Péter, i. m., ZENTAI Mária, i. m.
- ⁵¹ TAMÁS Anna, KISPÉTER András, FORGÁCH László i. m.